

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

अभिजात समाजशास्त्रीय परंपरा

(Classical Sociological Traditions)

समाजशास्त्र एम. ए. भाग-१ सत्र-१ SOC 01

समाजशास्त्र एम. ए. भाग-१ सत्र-२ SOC 03

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१४

द्वितीय आवृत्ती : २०१५

तृतीय आवृत्ती : २०१७

सुधारित आवृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग १ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,०००

प्रकाशक

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

मुद्रक

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN- 978-81-8486-536-3

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ समाजशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - प्रा. (डॉ.) जगन कराडे,

विभागप्रमुख, समाजशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. शैलजा माने

लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालय,
सातारा

● डॉ. उषा पाटील

महावीर महाविद्यालय,
कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

अभिजात समाजशास्त्रीय परंपरा
एम. ए. भाग-१ :
Sem. I. SOC 01, Sem. II SOC 03

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-१ घटक क्रमांक	सत्र-२ घटक क्रमांक
श्री. पी. एस. साळुंखे के. बी. पी. कॉलेज, इस्लामपूर	१	३
श्री. पी. ए. घोंगडे यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी, ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर	२	२
श्री. एस. एल. मोहिते सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज, कराड, ता. कराड (सातारा)	२, ३	१, २, ४
श्री. जे. सी. घाडगे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज, पेठवडगांव, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर	३, ४	--
श्री. मधुकर धुतुरे विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर	३	--

■ संपादक ■

श्री. एस. एल. मोहिते
सेवानिवृत्त असो. प्रोफेसर,
पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज, कराड, जि. सातारा

प्रस्तावना

पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करून पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी म्हणजेच एम. ए. ला जून २०१३ पासून सत्र परीक्षा सुरू झालेली आहे. सत्र १ आणि सत्र २ साठी एकूण सोळा पेपर्स अभ्यासावे लागणार आहेत. प्रथम वर्षासाठी एकूण आठ पेपर्स (सत्र १ व २ साठी) असून त्यापैकी चार आवश्यक (Compulsory) आणि चार ऐच्छिक (Elective) पेपर्स आहेत.

एम. ए. समाजशास्त्र विषयाला नियमित आणि दूर शिक्षण केंद्रामार्फत प्रवेश घेतलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांचे मी आवश्यक पेपर SOC-001 सत्र-१ आणि SOC-003 सत्र-२ “अभिजात समाजशास्त्रीय परंपरा” (Classical Sociological Traditions) याचा प्रमुख संपादक म्हणून मनःपूर्वक स्वागत करतो.

सदर आवश्यक पेपरचा प्रमुख संपादक (Chief Editor) या नात्याने सदर पेपरची ही पुस्तिका तयार करण्यासाठी विविध महाविद्यालयातील माझ्या सर्व लेखक मित्रांनी जे मोलाचे योगदान दिले आहे त्यामुळेच मला सदरची पुस्तिका संपादित करणे शक्य झाले. अशा सर्व लेखक मित्रांचे मी सुरुवातीलाच मनापासून आभार मानतो.

“अभिजात समाजशास्त्रीय परंपरा” या आवश्यक पेपरमध्ये सत्र क्र. १ साठी चार युनिट आणि सत्र क्र. २ साठी चार युनिटचा समावेश केला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने समाजशास्त्रीय सिद्धांताचा उदय, त्याची ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक व बौद्धिक पार्श्वभूमी तसेच कार्ल मार्क्स, एमिल डुरखाईम, मॅक्सवेबर, विल्फ्रेडो पॅरेटो, चार्ल्स कुले, जॉर्ज मीड इत्यादी पाश्चात्य समाजशास्त्रीय विचारवंतांच्या प्रमुख विचारांचा समावेश होतो आणि शेवटी अभिजात परंपरा संक्षिप्त आढावा या युनिटचा समावेश केला आहे. अर्थातच एम. ए. समाजशास्त्र विषयाला प्रवेश घेतलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना या शास्त्राच्या सैद्धांतिक मांडणीचा योग्य व वास्तव असा परिचय होण्यास खूप मोलाची मदत होणार आहे असे माझे प्रामाणिक मत आहे.

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूर शिक्षण विभागाने एम. ए. समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांच्यासाठी स्वयं अध्ययन पुस्तिका (SIM) देण्याच्या हेतूने लेखकांची सूची तयार केली. “अभिजात समाजशास्त्रीय परंपरा” या पेपरच्या सत्र १ व २ साठी अनेक लेखक मित्रांनी मोलाचे योगदान दिले आहे. त्यामुळेच सदरची पुस्तिका बऱ्यापैकी तयार करण्याचे अवघड काम मला पूर्ण करता आले.

शेवटी प्रमुख संपादक या नात्याने मी सर्वप्रथम मा. कुलगुरू प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, दूर शिक्षण केंद्राचे संचालक प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे, शिवाजी विद्यापीठ समाजशास्त्र विभागप्रमुख प्रा. (डॉ.) जगन कराडे, अभ्यासमंडळाचे चेअरमन डॉ. मच्छिंद्र सकटे, अभ्यासमंडळाचे सदस्य आणि समाजशास्त्र विद्याशाखेशी संबंधित सर्व प्राध्यापक आणि दूर शिक्षण केंद्रातील सर्व प्रशासकीय सेवकांचे मोलाचे सहकार्य मिळाल्यामुळेच मला संपादकीय जबाबदारी व्यवस्थितपणे पार पाडणे शक्य झाले हे मी प्रामाणिकपणे कबूल करू इच्छितो. वरील सर्वांचा मी शतशः ऋणी आहे.

संपादक

श्री. एस. एल. मोहिते

सेवानिवृत्त असो. प्रोफेसर,

पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज, कराड जि. सातारा.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

समाजशास्त्र अभ्यासमंडळ

अध्यक्ष - रिक्त

- प्रा. डॉ. जे. एच. कराडे
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती प्रतिमा शहाजीराव पवार
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. सतीश सर्जेराव देसाई
एस. एम. डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज,
मिरज, जि. सांगली
- डॉ. संजय हिंदुराव सनदे
सरदार बाबासाहेब माने कॉलेज,
रहिमतपूर, जि. सातारा
- डॉ. रमेश हिंदुराव पाटील
श्रीमती के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय,
उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली.
- डॉ. अर्जुन पांडुरंग जाधव
विवेकानंद कॉलेज,
ताराबाई पार्क, कोल्हापूर
- डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज (के.एम.सी.)
कोल्हापूर
- डॉ. मच्छिंद्र ज्ञानू सकटे
सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महाविद्यालय,
उंब्रज, जि. सातारा.

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
सत्र-१		
१.	समाजशास्त्रीय सिद्धांताचा उगम :	१
२.	कार्ल मार्क्स	२५
३.	एमिल डुरखाइम	४७
४.	मॅक्स वेबर	७६
सत्र-२		
१.	विल्फ्रेडो पॅरेटो	१११
२.	चार्लस हॉर्टन कुले	१३४
३.	जॉर्ज हर्बर्ट मीड	१५२
४.	अभिजात परंपरा : संक्षिप्त आढावा	१७३

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

शिक्षण आणि समाज
(Education and Society)

(समाजशास्त्र : SOE 007)

एम. ए. भाग-१

सेमिस्टर-१

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१०

द्वितीय आवृत्ती : २०१४

तृतीय आवृत्ती : २०१५

चौथी आवृत्ती : २०१६

सुधारित पाचवी आवृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग १ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १०००

प्रकाशक

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

मुद्रक

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN- 978-81-8486-381-9

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

समाजशास्त्र समन्वय समिती

अध्यक्ष - प्रा. (डॉ.) जगन कराडे,

विभागप्रमुख, समाजशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. शैलजा माने

लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालय,
सातारा

● डॉ. उषा पाटील

महावीर महाविद्यालय,
कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

शिक्षण आणि समाज
एम. ए. भाग-१ : SOE 007

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
श्री. व्ही. जी. पानस्कर के. बी. पी. कॉलेज, इस्लामपूर	१, ३
डॉ. बी. एन. केंद्रे समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.	२
श्री. चंद्रकांत रघुनाथ खंडागळे श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद कॉलेज, सांगली.	२, ३, ४

■ संपादक ■

श्री. चंद्रकांत रघुनाथ खंडागळे
(सेवानिवृत्त) विभागप्रमुख, समाजशास्त्र
(पदवी आणि पदव्युत्तर)
श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद कॉलेज, सांगली.

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूर शिक्षण विभागांतर्गत पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी समाजशास्त्र विषयाची निवड केलेल्या सर्व विद्यार्थी मित्रांचे आम्ही हार्दिक स्वागत करतो. या अभ्यासक्रमाच्या पहिल्या सत्रात तुम्ही समाजशास्त्राचे एकूण चार पेपर्स अभ्यासणार आहात. त्यापैकी एक पेपर शिक्षण आणि समाज (SOE 007) असा आहे. या पेपरमध्ये एकूण चार अध्ययन घटक समाविष्ट केले असून त्यांचे लेखन अत्यंत सुलभपणे व पद्धतशीरपणे केले आहे. त्यामुळे तुम्हा विद्यार्थ्यांना शिक्षण आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंधाचे यथार्थ आकलन होईल याची आम्हास खात्री आहे.

सदर पुस्तक लेखनात सहकार्य केलेले सहलेखक, दूर शिक्षण केंद्राचे संचालक, या विषयाचे समन्वयक व केंद्रातील कर्मचारी या सर्वांचे त्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

श्री. चंद्रकांत रघुनाथ खंडागळे
(सेवानिवृत्त) विभागप्रमुख, समाजशास्त्र
(पदवी आणि पदव्युत्तर)
श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद कॉलेज, सांगली.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

समाजशास्त्र अभ्यासमंडळ

अध्यक्ष - रिक्त

- प्रा. डॉ. जे. एच. कराडे
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती प्रतिमा शहाजीराव पवार
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. सतीश सर्जेराव देसाई
एस. एम. डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज,
मिरज, जि. सांगली
- डॉ. संजय हिंदुराव सनदे
सरदार बाबासाहेब माने कॉलेज,
रहिमतपूर, जि. सातारा
- डॉ. रमेश हिंदुराव पाटील
श्रीमती के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय,
उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली.
- डॉ. अर्जुन पांडुरंग जाधव
विवेकानंद कॉलेज,
ताराबाई पार्क, कोल्हापूर
- डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज (के.एम.सी.)
कोल्हापूर
- डॉ. मच्छिंद्र ज्ञानू सकटे
सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महाविद्यालय,
उंब्रज, जि. सातारा.

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	शिक्षणाचे समाजशास्त्र	१
२.	शिक्षणाविषयीचे सैद्धांतिक दृष्टिकोन	२१
३.	शिक्षण आणि समाज	४२
४.	शिक्षणाचा अलिकडील काळातील विकास आणि शिक्षणासमोरील आव्हाने	६८

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१३-१४ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

भारतातील सामाजिक चळवळी

(Social Movement in India)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

(समाजशास्त्र : Gr. A Paper No. SOE 01)

एम. ए. भाग-१ : सत्र १

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग १ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २००

प्रकाशक

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

मुद्रक

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN- 978-81-8486-393-2

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

समाजशास्त्र समन्वय समिती

अध्यक्ष - प्रा. (डॉ.) जगन कराडे,

विभागप्रमुख, समाजशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. शैलजा माने

लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालय,
सातारा

● डॉ. उषा पाटील

महावीर महाविद्यालय,
कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

भारतातील सामाजिक चळवळी
एम. ए. भाग-१ : Gr. A Paper No. SOE 01

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. दयावती पाडळकर भारती विद्यापीठाचे मातोश्री बयाबाई श्रीपतराव कदम कन्या महाविद्यालय, कडेगांव	१
श्री. एम. एस. शिंदे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.	२
डॉ. सौ. शैलजा माने लाल बहादूर शास्त्री महाविद्यालय, सातारा	१, ३, ४
श्री. प्रकाश कांबळे भोगावती कॉलेज, भोगावती	३
श्रीमती संध्या अरुण पौडमल प्रा. संभाजीराव कदम कॉलेज, देऊर, ता. कोरेगाव, जि. सातारा.	१

■ संपादक ■

डॉ. शैलजा माने
लाल बहादूर शास्त्री महाविद्यालय,
सातारा

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूर शिक्षण विभागांतर्गत पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी समाजशास्त्र विषयाची निवड केलेल्या सर्व विद्यार्थी मित्रांचे आम्ही हार्दिक स्वागत करतो. या अभ्यासक्रमात तुम्ही समाजशास्त्राचे एकूण चार पेपर्स अभ्यासणार आहात. त्यापैकी सत्र १ साठी एक पेपर भारतातील सामाजिक चळवळी (Gr. A Paper-SOE 01) असा आहे. या पेपरमध्ये सत्रपद्धतीनुसार एकूण चार अध्ययन घटक समाविष्ट असून त्यांचे लेखन अत्यंत सुलभपणे व पद्धतशीरपणे केलेले आहे. त्यामुळे तुम्हा विद्यार्थ्यांना भारतातील सामाजिक चळवळींचे यथार्थ आकलन होईल याची आम्हाला खात्री आहे.

सदर पुस्तक लेखनात सहकार्य केलेले सहलेखक श्रीमती संध्या अरुण पौडमल, श्री. एम. एस. शिंदे, प्रा. प्रकाश कांबळे, डॉ. दयावती पाडळकर यांना मनःपूर्वक धन्यवाद. दूर शिक्षण केंद्राचे संचालक डॉ. एम. ए. अनुसे आणि केंद्रातील कर्मचारी यांचे त्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

डॉ. शैलजा माने

लाल बहादूर शास्त्री महाविद्यालय,
सातारा

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

समाजशास्त्र अभ्यासमंडळ

अध्यक्ष - रिक्त

- प्रा. डॉ. जे. एच. कराडे
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती प्रतिमा शहाजीराव पवार
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. सतीश सर्जेराव देसाई
एस. एम. डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज,
मिरज, जि. सांगली
- डॉ. संजय हिंदुराव सनदे
सरदार बाबासाहेब माने कॉलेज,
रहिमतपूर, जि. सातारा
- डॉ. रमेश हिंदुराव पाटील
श्रीमती के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय,
उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली.
- डॉ. अर्जुन पांडुरंग जाधव
विवेकानंद कॉलेज,
ताराबाई पार्क, कोल्हापूर
- डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज (के.एम.सी.)
कोल्हापूर
- डॉ. मच्छिंद्र ज्ञानू सकटे
सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महाविद्यालय,
उंब्रज, जि. सातारा.

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	सामाजिक चळवळी	१
२.	नेतृत्व, सामाजिक चळवळी व सामाजिक परिवर्तन	४५
३.	भारतातील पारंपारिक सामाजिक चळवळी	७१
४.	भारतातील नवीन सामाजिक चळवळी	१३६

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

परिवर्तनाचे आणि विकासाचे समाजशास्त्र

(Sociology of Change and Development)

(समाजशास्त्र : SOE-12)

एम. ए. भाग-१ : सत्र-२

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१४

द्वितीय आवृत्ती : २०१५

सुधारित तिसरी आवृत्ती : २०१९

एम. ए. भाग १ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २००

प्रकाशक

डॉ. डी. व्ही. मुळे

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

मुद्रक

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN- 978-81-8486-548-6

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ समाजशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - प्रा. (डॉ.) जगन कराडे,

विभागप्रमुख, समाजशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. शैलजा माने

लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालय,
सातारा

● डॉ. उषा पाटील

महावीर महाविद्यालय,
कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

समाजशास्त्र अभ्यासमंडळ

प्रभारी अध्यक्ष - डॉ. मच्छिंद्र सकटे

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप कॉलेज, उंब्रज, जि. सातारा

- डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज (के.एम.सी.)
कोल्हापूर
- डॉ. मच्छिंद्र ज्ञानू सकटे
सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महाविद्यालय,
उंब्रज, जि. सातारा.
- प्रा. डॉ. जे. एच. कराडे
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती प्रतिमा शिवाजीराव पवार
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संजय हिंदुराव शिंदे (सनदे)
सरदार बाबासाहेब माने कॉलेज,
रहिमतपूर, जि. सातारा
- डॉ. रमेश हिंदुराव पाटील
श्रीमती के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय,
उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली.
- डॉ. सतीश सर्जेराव देसाई
एस. एम. डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज,
मिरज, जि. सांगली
- डॉ. महेंद्रकुमार जाधव
नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर

प्रस्तावना

दूर शिक्षण विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर अंतर्गत पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी समाजशास्त्र विषयाची निवड केलेल्या सर्व विद्यार्थी-विद्यार्थिनींचे आम्ही हार्दिक स्वागत करित आहोत. या अभ्यासक्रमात तुम्ही समाजशास्त्राचे सत्रपद्धतीनुसार एकूण आठ पेपर्स अभ्यासणार आहात. त्यापैकी एक पेपर परिवर्तनाचे आणि विकासाचे समाजशास्त्र SOE-12 असा आहे. या पेपरमध्ये एकूण चार अध्ययन घटक समाविष्ट केलेले आहेत. त्याचे लेखन हे अत्यंत चांगल्या व उत्कृष्ट पद्धतीने करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे तुम्हा सर्व विद्यार्थ्यांना परिवर्तनाचे आणि विकासाचे समाजशास्त्र या पेपरचे यथार्थ आकलन होईल याची आम्हाला खात्री आहे.

प्रमुख संपादक या नात्याने आम्ही सर्वप्रथम सन्माननीय कुलगुरू डॉ. देवानंद शिंदे, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, दूर शिक्षण केंद्राचे संचालक डॉ. एम. ए. अनुसे, तसेच अभ्यासमंडळाचे प्रभारी अध्यक्ष डॉ. मच्छिंद्र सकटे, तसेच सर्व सदस्य आणि सदर पुस्तक लेखनात सहकार्य केलेले सहलेखक प्रा. डी. श्रीकांत, प्रा. महेंद्रकुमार जाधव या सर्वांचे आम्ही सुरुवातीलाच आभार मानतो. तसेच दूर शिक्षण केंद्रातील सर्व कर्मचारी यांचे त्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

डॉ. बालाजी केंद्रे
समाजशास्त्र विभाग,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. अरुण पौडमल
यशवंतराव चव्हाण (केएमसी) कॉलेज,
कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

परिवर्तनाचे आणि विकासाचे समाजशास्त्र
एम. ए. भाग-१ : SOE-12

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
प्रा. डी. श्रीकांत समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१
डॉ. बालाजी केंद्रे समाजशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई	२, ४
डॉ. महेंद्रकुमार आनंदराव जाधव नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर	३
डॉ. अरुण पौडमल के. एम. सी. कॉलेज, कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

डॉ. बालाजी केंद्रे
समाजशास्त्र विभाग,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. अरुण पौडमल
यशवंतराव चव्हाण (केएमसी) कॉलेज,
कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	सामाजिक परिवर्तनाचा अर्थ व प्रकार	१
२.	सामाजिक परिवर्तनाचे घटक	१७
३.	समकालीन भारतातील सामाजिक परिवर्तन	४१
४.	विकासाचे मार्ग	६३

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१८-१९ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
दूर शिक्षण केंद्र

सत्र-१ : पेपर क्रमांक SOE 003

भारतातील ग्रामीण समाज
(Rural Society in India)

सत्र-२ : पेपर क्रमांक SOE 013

भारतातील नागर समाज
(Urban Society in India)

एम. ए. भाग-१ : समाजशास्त्र

(शैक्षणिक वर्ष २०१३-१४ पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१५

द्वितीय आवृत्ती : २०१७

सुधारित तृतीय आवृत्ती : २०१९

एम. ए. भाग १ (सत्र १ व २) करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ५००

प्रकाशक

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

मुद्रक

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN- 978-81-8486-582-0

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. ए. बी. चौगुले

प्रभारी वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ समाजशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - प्रा. (डॉ.) जगन कराडे,

विभागप्रमुख, समाजशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. शैलजा माने

आर्ट्स, कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे,
जि. सातारा

● डॉ. उषा पाटील

महावीर महाविद्यालय,
कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

भारतातील ग्रामीण आणि नागर समाज
एम. ए. भाग-१ : समाजशास्त्र

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-१ घटक क्रमांक	सत्र-२ घटक क्रमांक
प्रा. पी. एस. साळुंखे कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, इस्लामपूर	१	-
डॉ. महादेव सुभेदार शिंदे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२	-
प्रा. अरुण विठ्ठल पौडमल यशवंतराव चव्हाण (केएमसी) कॉलेज, कोल्हापूर	२	-
प्रा. चंद्रकांत रघुनाथ खंडागळे श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद महाविद्यालय, सांगली	३, ४	१, २, ३, ४

■ संपादक ■

प्रा. चंद्रकांत रघुनाथ खंडागळे
श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद महाविद्यालय, सांगली

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूर शिक्षण विभागांतर्गत पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी समाजशास्त्र विषयाची निवड केलेल्या सर्व विद्यार्थी मित्रांचे मी हार्दिक स्वागत करतो. या अभ्यासक्रमात तुम्ही समाजशास्त्राचे सत्र पद्धतीनुसार एकूण आठ पेपर्स अभ्यासणार आहात. त्यापैकी सत्र १ साठी पेपर क्र. SOE 003 भारतातील ग्रामीण समाज व सत्र २ साठी पेपर क्र. SOE 013 भारतातील नागर समाज असा आहे. या पेपरमध्ये सत्र १ साठी चार व सत्र दोन साठी ४ एसे एकूण आठ अध्ययन घटक समाविष्ट असून त्यांचे लेखन अत्यंत सुलभपणे व पद्धतशीरपणे केलेले आहे. त्यामुळे तुम्हा विद्यार्थ्यांना भारतातील ग्रामीण आणि नागर समाजाचे यथार्थ आकलन होईल याची मला खात्री आहे.

सदर पुस्तक लेखनात सहकार्य केलेले सहलेखक श्री. अरुण पौडमल, डॉ. एम. एस. शिंदे, आणि श्री. पी. एस. साळुंखे यांना मनःपूर्वक धन्यवाद. समाजशास्त्र अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष, दूर शिक्षण केंद्राचे संचालक आणि केंद्रातील कर्मचारी यांचे त्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल मनःपूर्वक आभार.

प्रा. चंद्रकांत रघुनाथ खंडागळे

संपादक

सेवानिवृत्त विभागप्रमुख, समाजशास्त्र (पदवी आणि पदव्युत्तर)

श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद महाविद्यालय,

सांगली.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

समाजशास्त्र अभ्यासमंडळ

प्रभारी अध्यक्ष - डॉ. मच्छिंद्र सकटे

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप कॉलेज, उंब्रज, जि. सातारा

- डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज (के.एम.सी.)
कोल्हापूर
- डॉ. मच्छिंद्र ज्ञानू सकटे
सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महाविद्यालय,
उंब्रज, जि. सातारा.
- प्रा. डॉ. जे. एच. कराडे
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती प्रतिमा शिवाजीराव पवार
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संजय हिंदुराव शिंदे (सनदे)
सरदार बाबासाहेब माने कॉलेज,
रहिमतपूर, जि. सातारा
- डॉ. रमेश हिंदुराव पाटील
श्रीमती के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय,
उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली.
- डॉ. सतीश सर्जेराव देसाई
एस. एम. डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज,
मिरज, जि. सांगली

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
सत्र-१ : भारतातील ग्रामीण समाज		
१.	ग्रामीण समाजाच्या अभ्यासाविषयीचे दृष्टिकोन	१
२.	ग्रामीण सामाजिक संस्थांचे बदलते स्वरूप	२०
३.	कृषक सामाजिक संरचना आणि परिवर्त	४९
४.	ग्रामीण समाज आणि नियोजित परिवर्तन	८९
सत्र-२ : भारतातील नागर समाज		
१.	नागर समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना	१२९
२.	नगराच्या विकासाचे सिद्धांत	१४८
३.	नगरांचे व शहरांचे वर्गीकरण आणि नागरी प्रक्रिया	१५६
४.	नागरी समस्या, नगर नियोजन आणि विकास	१८५

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१३-१४ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

सत्र-१ पेपर क्रमांक SOC 02

भारतीय समाजाची ओळख

(Understanding Indian Society)

सत्र-२ पेपर क्रमांक SOC 04

भारतीय समाजविषयीचा दृष्टीकोन

(Prespectives on Indian Society)

एम. ए. भाग-१ : समाजशास्त्र

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१४

द्वितीय आवृत्ती : २०१५

तृतीय आवृत्ती : २०१७

सुधारित चौथी आवृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग १ (सत्र १ व २) करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,०००

प्रकाशक

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

मुद्रक

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN- 978-81-8486-545-5

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ महाराष्ट्र (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ समाजशास्त्र समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - प्रा. (डॉ.) जगन कराडे,

विभागप्रमुख, समाजशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● डॉ. शैलजा माने

लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालय,
सातारा

● डॉ. उषा पाटील

महावीर महाविद्यालय,
कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

भारतीय समाजाची ओळख
भारतीय समाजविषयीचा दृष्टीकोन
एम. ए. भाग-१ : समाजशास्त्र

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-१ घटक क्रमांक	सत्र-२ घटक क्रमांक
श्री. चंद्रकांत रघुनाथ खंडागळे श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद महाविद्यालय, सांगली	१	-
डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल यशवंतराव चव्हाण (के.एम.सी.) कॉलेज, कोल्हापूर	१, ४	-
डॉ. महेंद्रकुमार आनंदराव जाधव नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर	२	-
श्री. पी. ए. घोंगडे यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, हलकर्णी, जि. कोल्हापूर	३	-
प्रा. पी. एस. साळुंखे के. बी. पी. कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली	४	१
डॉ. बालाजी केंद्रे मुंबई विद्यापीठ, मुंबई	-	२, ४
डॉ. सतिश देसाई पी. डी. व्ही. पी. कॉलेज, तासगांव, जि. सांगली	-	२
श्री. जे. सी. घाडगे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज, पेठवडगांव, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर	-	३

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल
असिस्टंट प्रोफेसर,
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
कोल्हापूर महानगरपालिकेचे यशवंतराव चव्हाण (के.एम.सी.) कॉलेज, कोल्हापूर

प्रस्तावना

सर्वप्रथम ज्या विद्यार्थ्यांनी पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करून पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी 'समाजशास्त्र' (Entire Sociology) विषयाची निवड केली अशा विद्यार्थ्यांचे मी आवश्यक Paper No. (SOC-002) 'भारतीय समाजाची ओळख'(Understanding Indian Society) आणि Paper No. (SOC-004) 'भारतीय समाजाविषयीचा दृष्टीकोन'(Perspectives on Indian Society) चा प्रमुख संपादक म्हणून हार्दिक स्वागत करतो.

पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाचा कालावधी दोन वर्षांचा असून त्यासाठी एकूण सेमिस्टरवाईज सोळा पेपर्स आहेत. पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाच्या प्रथम वर्षासाठी एकूण आठ पेपर्स असून त्यापैकी चार आवश्यक (Compulsory) आणि चार ऐच्छिक (Elective) पेपर्स आहेत. चार आवश्यक पेपर्सपैकी पेपर क्र. SOC-002 'भारतीय समाजाची ओळख' आणि SOC-004 'भारतीय समाजाविषयीचा दृष्टीकोन' या दोन्ही पेपर्स अंतर्गत एकूण आठ घटकांचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना करावा लागणार आहे.

भारतीय समाजाची ओळख आणि भारतीय समाजाविषयीचा दृष्टीकोन या पेपर्सचा संपादक (Editor) या नात्याने सदर पेपर्सची पुस्तिका तयार करण्यासाठी ज्या-ज्या लेखकांनी, सहलेखकांनी मोलाचे योगदान केले अशा सर्वांचे मी सुरुवातीलाच आभार मानतो.

प्रमुख संपादक या नात्याने मी सर्वप्रथम मा. कुलगुरू डॉ. देवानंद शिंदे, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, दूर शिक्षण केंद्राचे संचालक प्रा. डॉ. ए. एम. अनुसे, शिवाजी विद्यापीठ समाजशास्त्र विभागप्रमुख डॉ. जगन कराडे, समाजशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सर्व सदस्य, समाजशास्त्र विद्याशाखेशी संबंधित सर्व प्राध्यापक आणि दूर शिक्षण केंद्रातील सर्व प्रशासकीय सेवकांचे मोलाचे सहकार्य मिळाल्यामुळेच मला संपादकीय जबाबदारी व्यवस्थितपणे पार पाडणे शक्य झाले. या सर्वांचा मी शतशः ऋणी आहे.

संपादक,
प्रा. डॉ. अरुण पौडमल
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
कोल्हापूर महानगरपालिकेचे
यशवंतराव चव्हाण (के.एम.सी.) कॉलेज,
कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

समाजशास्त्र अभ्यासमंडळ

प्रभारी अध्यक्ष - डॉ. मच्छिंद्र सकटे

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप कॉलेज, उंब्रज, जि. सातारा

- डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज (के.एम.सी.)
कोल्हापूर
- डॉ. मच्छिंद्र ज्ञानू सकटे
सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महाविद्यालय,
उंब्रज, जि. सातारा.
- प्रा. डॉ. जे. एच. कराडे
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती प्रतिमा शिवाजीराव पवार
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संजय हिंदुराव शिंदे (सनदे)
सरदार बाबासाहेब माने कॉलेज,
रहिमतपूर, जि. सातारा
- डॉ. रमेश हिंदुराव पाटील
श्रीमती के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय,
उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली.
- डॉ. सतीश सर्जेराव देसाई
एस. एम. डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज,
मिरज, जि. सांगली

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
सत्र-१ : भारतीय समाजाची ओळख		
१.	भारतीय समाजाचे ऐतिहासिक परिदृश्य	१
२.	भारतातील विविधता आणि एकता	३४
३.	भारतीय समाजाचे विभाग आणि त्यांची बदलती वैशिष्ट्ये	५३
४.	भारतीय समाज : परिवर्तनाच्या प्रमुख प्रक्रिया	७९
सत्र-२ : भारतीय समाजविषयीचा दृष्टीकोन		
१.	भारतीय समाजशास्त्राचा आणि सामाजिक मानवशास्त्राचा विकास	९९
२.	भारतीय समाजविषयीचा दृष्टीकोन	१०८
३.	मार्क्सवादी दृष्टीकोन	१३९
४.	सभ्यतात्मक आणि लोकउठाव दृष्टीकोन	१५५

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.